

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕВРЕЙ ҚАУЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Абуталипова Айша Нуржановна
Магистр, Мармара Университеті
Ыстамбұл қ, Түркия

تاریخ تشكّل الجالیّة اليهودیّة في كازاخستان

عائشة أبو طالب
جامعة مرمرّة، ماجستير الآداب
إسطنبول، تركيا

THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE JEWISH COMMUNITY IN KAZAKHSTAN

Abutalipova Aisha Nurzhanovna
Master, Marmara University
Istanbul, Turkey

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЕВРЕЙСКОЙ ОБЩИНЫ В КАЗАХСТАНЕ

Абуталипова Айша Нуржановна
Магистр, Университет Мармара
Стамбул, Турция

Аңдатпа: Иудаизмның Орта Азиядағы тарихы б.з.д. V ғасырдан бастау алады. Дегенмен Қазақстан аумағында еврей қауымдастығы XIX ғасырда қалыптаса бастаған. XIX ғасырдың бірінші ширегінде еврейлер Өзбекстаннан, Ресейден және Еуропадан саяси, әскери, эвакуация және коммерциялық себептермен Қазақстанға қоныс аударды. Қазақстанға қоныс аударған еврей қауымының ішінде Ашкеназ, Бұхара, Тау, Гүржі және Қырым еврейлері бар.

Бұл зерттеу мақалада Қазақстан аумағына қоныс аударған еврей қауымының қоныстану кезеңдері, мотивациялары мен себептері, діни ахуалы және көші-қоны талқыға түседі.

Түйін сөздер: иудаизм, Бұхара еврейлері, Ашкеназ еврейлері, көші-қон.

الملخص: تعود جذور تاريخ اليهودية في آسيا الوسطى إلى القرن الخامس قبل الميلاد. ومع ذلك، فإن المجتمعات اليهودية في الأراضي التي تشكل كازاخستان اليوم بدأت تظهر فقط في القرن التاسع عشر. في الربع الأول من القرن التاسع عشر، هاجرت المجتمعات اليهودية من أوزبكستان وروسيا وأوروبا إلى كازاخستان بسبب عوامل سياسية وعسكرية وإخلاقية وتجارية. من بين المجموعات اليهودية التي استقرت في كازاخستان يهود الإشكناز، البخاريون، يهود الجبال، اليهود الجورجيون ويهود القرم. يستعرض هذا المقال مراحل إعادة توطينهم، العوامل التحفيزية والسببية التي دفعت إلى هجرتهم، الديناميات الدينية، والخصائص المميزة لعمليات الهجرة لهذه المجتمعات داخل كازاخستان.

الكلمات المفتاحية: اليهودية، يهود كازاخستان، اليهود البخاريون، اليهود الإشكناز، إعادة التوطين و الهجرة.

Abstract: The history of Judaism in Central Asia can be traced back to the 5th century BCE. However, Jewish communities in the territory of present-day Kazakhstan only began to emerge in the 19th century. In the first quarter of the 19th century, Jewish communities migrated to Kazakhstan from Uzbekistan, Russia, and Europe due to political, military, evacuation, and commercial factors. Among the Jewish groups that settled in Kazakhstan were Ashkenazi, Bukharian, Mountain, Georgian, and Crimean Jews. This article explores the stages of their resettlement, the motivational and causal factors driving their migration, the religious dynamics, and the distinctive characteristics of the migration processes of these communities within Kazakhstan.

Keywords: judaism, jews of Kazakhstan, Bukharan jews, Ashkenazi jews, repatriation.

Аннотация: История иудаизма в Центральной Азии восходит к V веку до нашей эры. Однако еврейские общины на территории современного Казахстана начали формироваться лишь в XIX веке. В первой четверти XIX века еврейские общины начали переселяться в Казахстан по ряду факторов, включая политические, военные, эвакуационные и коммерческие причины. Эти миграционные потоки шли как из соседних регионов, таких как Узбекистан и Россия, так и из более отдалённых европейских территорий. Среди еврейских групп, мигрировавших в Казахстан, были ашкеназы, бухарские, горские, грузинские и крымские евреи. В данной статье рассматриваются этапы их переселения, мотивационные и причинные факторы миграции, религиозная ситуация, а также особенности миграционных процессов этих общин в Казахстане.

Ключевые слова: иудаизм, евреи Казахстана, Бухарские евреи, Ашкенази, репатриация.

Кіріспе

Қазақстандағы еврей қауымы жас қауым болғанымен, Қазақстан аумағына қоныс аударған уақыттан бері бірнеше маңызды кезеңді басынан өткерді. Бірнеше қауымнан құралған Қазақстан еврейлері Кеңес өкіметінің қатаң діни саясаты кезінде діни шектеулерге тап болғанымен XIX ғасырдың соңынан бастап, яғни Кеңес Одағы құлағанға дейін өздерінің санын сақтап қалды. 1970 жылдардан бастап Қазақстандағы еврейлердің

көшіп-қонуына байланысты сандары азайса да елдегі өз қызметтерін жалғастырды. Қазақстандағы еврей қауымының қалыптасқан алғашқы кезеңдерде Ашкеназ және Бұхара еврейлері бөлек қауым ретінде өмір сүргенімен, уақыт өте келе бірлесіп әрекет ете бастады.

Қазіргі таңда Қазақстандағы еврей қауымының пайда болу тарихы, қазіргі ахуалы және мемлекеттегі қызметтері – әлеуметтік ғылымдар саласындағы зерттеушілердің кеңінен зерттеп жатқан

тақырыбы. Дегенмен жоғарыдағы тақырып орыс тілді ғылыми орталарда қолға алынғандықтан қазақ тіліндегі ақпараттардың жеткіліксіз екенін айта кеткен жөн.

Ғылыми деректерге сәйкес иудаизмның қазіргі Қазақстан аумағындағы тарихы жаңа болып саналғанымен, Қазақстандағы еврей диаспорасы өздігінен қалыптаспаған. Қазақстандағы еврей қауымдарының қалыптасуына КСРО кезеңінің саяси жағдайлары және Екінші дүниежүзілік соғыс едәуір әсер етті (Григоркевич, 2017: 43). Сондықтан бүгінгі Қазақстан аумағындағы еврей диаспорасы өз еркімен көшкен және көшуге мәжбүр болған еврейлерден құралған. Бірнеше қауымнан құралған Қазақстандағы еврейлердің көпшілігін Ашкеназ еврейлері құрайды. Сонымен қатар еврей қауымдарының ішінде XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Түркістан генерал-губернаторлығынан және Бұхарадан сауда мақсатында көшкен Бұхара еврейлері бар. Бұл қауымдардан бөлек Ресей империясы мен КСРО кезеңі және КСРО-дан кейінгі Қазақстанда жүргізілген халық санағының статистикаларына сүйенсек Қазақстан аумағында Қырым, Гүржі және Тау еврейлері де өмір сүріп келген. Мақаламызда Қазақстандағы еврей қауымының қалыптасу тарихын, олардың қандай қауымдардан құралғанын, діни ахуалын және көші-қон мәселесін қарастырамыз.

Қазақстан аумағындағы еврей қауымының қалыптасу тарихы

Қазақстан аумағына қарай еврей қауымы өзгеріп отырады. Ресей империясынан көшіп келген саяси қуғындар Қазақстанның солтүстік және шығыс бөлігінде шоғырланған. Яғни солтүстік және шығыс Қазақстанда көбінесе Ашке-

наз еврейлері қоныстанған. Ал Оңтүстік Қазақстанға (Түркістан, Шымкент, Қызылорда, Алматы, Тараз, Қазалы) Бұхара еврейлерімен қатар Ресей империясынан көшкен еврей сарбаздары да орналасқан.

1. Бұхара еврейлері

«Бұхара еврейлері» атауы – Орта Азия еврейлері деп те бөлінетін қазіргі Өзбекстан және Тәжікстанның аумағында мекендеген көне еврей қауымына берілген атау. Бұл қауымның Бұхара еврейлері деп аталуы жайында бірнеше пікір бар. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, «Бұхара еврейлері» атауын алғаш рет 1820 жылы Еуропадан келген саяхатшылар қолданған. Еврей-тәжік тілінде (Бұхара еврейлерінің ауызекі сөйлеу және әдеби тілі) сөйлейтін аталған еврей тобының көпшілігі Бұхарада шоғырланғандықтан Орта Азияға келген саяхатшылар осы атауды қолданған (Каганович, 2016: 19).

Бұхара еврейлері Қазақстан аумағына XIX ғасырдың бірінші жартысында орналаса бастаған. 1940 жылдардың басында Қоқан хандығының маңызды сауда орталығы қазіргі Түркістан қаласында Бұхара еврейлері тұрақты сауда-саттық қатынасын орнатқан. Бұхара еврейлерінің Түркістан аумағындағы әрі Ақ Мешіт қорғанындағы сауда қатынастары, Бұхара-Орынбор керуен жолы бойындағы Ресей империясы және Орта Азия арасындағы сауданың жаңғыруына себепші болды (Куповецкий, 2013: 208). 1851 жылы Бұхара еврейлері болып саналған Давуд Якубов және Якуб Калонтаров атты саудагерлер Райым бекінісінде сауда жасаған. 1853 жылы Қазалы қаласында да саудаларын жүргізген бұл екі саудагердің меншігінде 1862 жылы 13 дүкен болған. 1964 жылы қазіргі Шымкент және Түркістан қалаларының Ресей империясының қарамағына өтуімен ев-

рейлердің бұл өңірлерде сауда жасауына рұқсат етілді. Сол жылдары Түркістанда 3-4, Шымкентте 5-6 еврей отбасы тұрған (Куповецкий, 2013: 209). 1867 жылы Түркістан Генерал-губернаторлығының құралуымен Бұхара еврейлері уақытша Түркістан, Шымкент, Қызылорда және Қазалы қалаларына қоныс аударған. 1878 жылы Торғайда, 1880 жылы Таразда тұрақтаған. Бұхара еврейлері Сырдарияның көпұлтты қалаларында өздеріне арналған жеке аудандарда тұруды жөн көрген. Олар Түркістан, Шымкент, Қызылорда және Қазалы қалаларындағы еврей аудандарында өз ғибадатханаларын, ұл балаларға арналған хомулоларын (еврей балаларының діни білім алған білім мекемесі) және еврей зираттарын салған (Куповецкий, 2013: 209-210).

Қазақстан аумағындағы Бұхара еврейлерінің саны 1910 жылға дейін едәуір өссе де, бұл жылдардан кейін азайып кеткен. 1880 жылдардың ортасында Қазақстанда шамамен 700 Бұхара еврейі тұрған. 1889 жылдан бастап Түркістан генерал-губернаторлығында жылжымайтын мүлікке ие болу құқығы тек «жергілікті» (туземный) мәртебесіне ие Бұхара еврейлеріне ғана берілген. Бұл саясатқа қарамастан, 1890 жылдары Бұхара еврейлері Сырдария аймағына қоныс аударуды жалғастырған болатын. 1890 жылдардың ортасында Қазақстандағы Бұхара еврейлерінің саны шамамен 1300-ге ұласты. XX ғасырдың басында Ресей билігі Бұхара хандығы азаматтарын Ресейдің қарамағындағы аймақтардан шығару шешімін қабылдаған. 1910 жылдың басында Қазақстанда шамамен 2100 Бұхара еврейі өмір сүргенімен, аталмыш жылдың ақпан және сәуір айлары аралығында Бұхара еврейлерінен 160 отбасы Сырдария аймағынан көшуге мәжбүр болды. 1911-1912 жылдарда Бұхара еврейлерін

аймақтан шығару жалғасын тапқан. Нәтижесінде Түркістанда 145, Шымкентте 239, Қазалыда 247, Қызылордада 127 және Таразда 89 Бұхара еврейі қалған еді. Қысқаша айтқанда, Бірінші дүниежүзілік соғыстан бұрын Қазақстанда шамамен 800 Бұхара еврейі қалған болатын (Куповецкий, 2013: 210-212).

Жоғарыда Бұхара еврейлерінің Қазақстандағы негізгі кәсібі сауда-саттық екенін атап өткен болатынбыз. Олар Ресей аумақтарынан Орта Азия хандықтарына керуендермен металл, темір, болат, мыс бұйымдарын, мақта, тері, жүн және Ресейде өндірілген мата тасымалдаған. Орта Азиядан Ресейге киімдер, көрпелер, ас үй құралдарын, шай, кептірілген жемістер мен балғын жемістер тасымалдаған (Мачкевич, 2002: 140-142). Бұдан бөлек XX ғасырдың басында мақта саудасының таралуы нәтижесінде Бұхара еврейлері Қазақстанда фабрика ашқан болатын. Бұлардың ішінде Түркістанда мақта өңдеу фабрикасын ашқан Муллачаевті атап өтсек болады. Бұхара еврейлері XIX ғасырдың соңғы ширегінде саудада орыс, татар, өзбек сияқты этникалық топтармен бақталас болған. Мысалы, Түркістан қаласында Бұхара еврейлерінен Давыдов, Борухов, Машеев және Хантов әулеттері мата саудасында басқа этностардан асып түскенін байқауға болады (Мачкевич, 2002: 142).

1917 жылдың наурыз айында Уақытша үкімет қабылдаған шешімге сәйкес, Ресей азаматы немесе Бұхара әмірлігінің азаматы болған Бұхара еврейлеріне Ресей мен Түркістан генерал-губернаторлығының аумағында тұру және жылжымайтын мүлікке ие болу құқығы берілді. 1920 жылы жүргізілген КСРО-ның халық санағының мәліметтеріне сәйкес, «жергілікті» Бұхара еврейлерінің Қазақстандағы саны 850 адамды құраған (Куповецкий, 2013: 212-213).

Аталмыш еврей қауымының оқу орындары туралы мәліметтерге сүйенсек, Шымкент облысының мұрағат құжаттарының арасында Қазақстандағы Бұхара еврейлерінің жалғыз мектебі туралы мәліметтер бар. Бұл мектеп 1919 жылы Шымкентте ашылған болатын. Бұл мектепте арифметика, орыс тілі мен әдебиеті, иврит тілі, сауат ашу сияқты сабақтар берілген. Оқу бағдарламасы еврей-тәжік тілінде жүргізілген. Мұрағат деректеріне сүйенсек әрбір бұхаралық еврей отбасынан орта есеппен 5-6 бала мектепке барған. Бұл мәліметтерге қарай отырып Шымкент қаласында Бұхара еврейлерінің көп болғанын айта аламыз (Жилкина, 2005: 92-94).

1926 жылғы Кеңес Одағының халық санағы мәліметтерінен басқа, Бұхара еврейлерінің тұрғылықты мекені және саны туралы айтарлықтай мәлімет жоқ. Себебі Бұхара еврейлерінің көпшілігі халық санағы жүргізілген кезде Орта Азия немесе Бұхара еврейі деген атаумен емес, тек еврей деп жазылған болатын (Купевоцкий, 2013: 213). Мысалы, 2021 жылы өткен Қазақстан халық санағының мәліметтері бойынша еврей деп 4064 адам тіркелген болса, Орта Азия еврейі деп тек 7 адам тіркелген. Сол сияқты 2009 жылғы халық санағында 3485 адам еврей, 5 адам Орта Азия еврейі ретінде тіркелгені бұл дегенімізге дәлел болмақ (6).

а. Бұхара еврейлерінің наным-сенімдері

Бұхара және Ашкеназ еврейлерінің сенімдерінде айырмашылық болмағанымен, құлшылығын орындау жөнінен Бұхара еврейлері ерекшеленіп отырды. Бұхара еврейлері Тораның үкімдеріне бағынып, Парсы еврейлерінің дәстүріне қарай құлшылығын орындап отырған. Бірақ 1793 жылы Бұхараға қоныс аударған

Йосеф Маманның әсерімен Сефард еврейлерінің дәстүрін қолданысқа енгізген болатын (Loewenthal, 350). Деректерге сенсек, раввин Йосеф Маман (қ.ж. 1822) діннен алыстаған Бұхара еврейлерінің діни өмірін қайтадан жаңғыртқан болып саналады. Марокконың тумасы Маман, Бұхара еврейлері үшін Ыстанбұл, Бағдат және Ресейден діни кітаптар алдырған және Бұхарада иешивалар (Тора және Талмуд сияқты еврей діни мәтіндері оқытылатын мекеме) ашқан болатын (Fischel, 2007: 431). Осы кезеңнен бастап Италияда басып шығарылған Сефард діни кітаптары Бұхара еврейлерінің арасында тарала бастады. Йосеф Маманның әсерімен Бұхара еврейлері XIX ғасырдан бастап Сефард қауымының бір бөлігі ретінде таныла бастады (Arik, 2005: 230).

Бұхара еврейлері құлшылықтарын дәстүрлі иудаизмның ережелеріне бағына отырып орындайды. Алайда кейбір діни мерекелер мен рәсімдері басқа еврей қауымдарынан өзгеше өткізілді. Бұхара еврейлерінің діни рәсім мен мерекелерінің ерекшеленуіне себепші – олардың Өзбекстан және Тәжікстанның ықпалында болуы. Мысалы, олардың неке қию, жерлеу және сүндет рәсімдерінде көрші халықтар дәстүрлерінің ықпалы айқын байқалады. Бұл ықпалдарды қысқаша атап өтетін болсақ, Бұхара еврейлерінің үйлену тойы қарапайым өткізуді жөн көретін басқа еврей қауымдарына қарағанда салтанатты өткен. Бұдан бөлек, кидушинден (еврейлердің неке қию рәсімінің алғашқы кезеңі) бұрын қалыңдық пен күйеу жігіт үйлерінің ауласында жағылған отты айналған. Үйлену рәсіміне дейін отты айналудың дәстүрі Бұхара еврейлерінің көршілері тәжік халқының салттары арасында кездесетіні белгілі.

Бұхара еврейлерінің жаназа рәсіміне келер болсақ, марқұмның отбасы, жеті

күндік (шива) және отыз күндік (шилошим) аза тұту кезеңдеріне сәйкес әрекет еткен. Бұхара еврейлерінің жерлеу рәсімінде ерекше көрініс тапқан дәстүр юшва рәсімі. Бұл рәсім шива кезеңінде күн сайын, шилошим кезеңінде апта сайын, бірінші жылы ай сайын және одан кейін жыл сайын өткізіліп отырған (Соорер, 2011: 293). Ауқымдылығы жағынан Орта Азия халықтарының жаназа рәсімдеріне ұқсас Бұхара еврейлерінің жаназасы дәстүрлі еврей қауымдарының қарапайым рәсімінен ерекшеленеді.

2. Ашкеназ еврейлері

Қазақстанға қоныстанған Ашкеназ еврейлерінің көпшілігі жер аударылған саяси қуғын-сүргінге ұшырағандардан құралған және олар көбінесе Қазақстанның шығыс және солтүстік өңірлеріне орналасқан. Қазақстандағы Ашкеназ еврей қауымдары жайлы жазылған алғашқы және құнды мәліметтер – XIX ғасырдың бірінші ширегінде жазылған құжаттар. Бұл мәліметтерде 1825 жылғы ақпаратқа сүйенсек Қазақстанның Семей өңірінде 12 еврейдің шоғырланғаны жайлы хабарлайды (Григоркевич, 2017: 43). Бұдан бөлек, 1825 жылғы деректерге сәйкес, Семейде ішімдік саудасымен айналысатын 17 еврей тұрғаны белгілі болған. Тарихшы Николай Абрамовтың «Усть-Каменогорск в 1861 году» атты еңбегінде қазіргі Өскемен қаласының аумағында 8 еврей ер адамның өмір сүретіні туралы мәліметтер бар. 1870 жылы Шығыс Қазақстандағы еврейлердің саны артып, 77 адамды құраған болатын (Свахина, 2005). Тарихшы Жанұзақ Қасымбаевтың Шығыс Қазақстан еврейлерінің саны жайында жазған мәліметтері болса жоғарыдағы ақпараттардан өзгешелік көрсетеді. Оның мәліметтері бойынша, 1885 жылы Өскеменде 21, Семейде 17, Аягөз-

де 2, Қапалда 27 еврей тұрған. Ал 1887 жылы Семейде 281, Өскеменде 133, Павлодарда 10 еврей тұрған болып саналады (Қасымбаев, 1990: 87-89). 1897 жылы жүргізілген Ресей империясының жалпы халық санағы бойынша Семей облысының қалалары мен ауылдарында 308 еврей, Степной облысында 2073 еврей өмір сүрген (Григоркевич, 2013).

Ресей империясы дәуірінде Шығыс Қазақстандағы еврейлер санының бір-бірінен өзгешеленуінің бірнеше себебі бар. Біріншіден, империя дәуірінде халық санағы жүйелі түрде жүргізілмегендіктен, деректерде қателіктер болуы әбден мүмкін. Екіншіден, ол кезеңде халық санағында адамның ұлты емес, діні ескерілген болатын. Осы себептен христиандықты қабылдаған еврейлер христиан ретінде тіркелуі ықтимал. Сондай-ақ ата-анасының бірі еврей болған аралас некелерде дүниеге келген балалар еврей ретінде тіркелмегенін еске салайық. Бұдан бөлек, кейбір еврейлер өз қауіпсіздігі үшін діндерін жасырған болатын (Григоркевич, 2013). Жоғарыда айтылған себептерге сәйкес бұл өңірдегі еврейлердің саны әр деректе әртүрлі болуы қалыпты жағдай екенін айта кеткен жөн.

Қазақстан аумағына қуғын-сүргінге ұшыраған еврейлерден бөлек, Ресей империясында 25 жыл қызмет еткен еврей сарбаздары да орналасқан болатын. Бұл еврей сарбаздарының басқа қуғын-сүргінге ұшыраған еврейлерден айырмашылығы, билік оларға және олардың отбасыларына қоныстанатын жерін таңдау құқығын берген (Свахина, 2013). Еврей сарбаздар 1867 жылы Алматы қаласына аорналас бастаған. Осыдан кейін 1897 жылы Алматыдағы еврейлердің саны 177 кісіге жеткен (Григоркевич, 2017: 43).

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін 1920-1930 жылдары жүргізілген репрессия са-

ясатының салдарынан көптеген еврейлер Қазақстанға жер аударылды. Мұның нәтижесінде, Қазақстандағы еврей халқының саны күрт өсті. 1939 жылы жүргізілген халық санағының мәліметтері бойынша, Қазақстандағы еврейлердің саны 12 600 адамды құраған (Каганович, 2011: 14). Алайда қуғын-сүргінге ұшыраған еврейлермен қатар, сол кезеңде Қазақстанда тұрып, тұтқындалып, атылған көптеген еврейлер де болған. 1999 жылы жарық көрген және 1930-1943 жылдары Сталин репрессиясына ұшыраған адамдардың есімдері жазылған «Книга Скорби. Расстрельные Списки» атты кітапта Павлодар қаласы еврейлерінің де есімдері кездеседі (Свахина, 2013).

Қазақстандағы еврейлер санының өсуіне Екінші дүниежүзілік соғыс та әсер етті. Өйткені 1941-1945 жылдары мыңдаған адам Кеңес Одағы қарамағындағы аймақтардан Қазақстанға эвакуацияланды. 1941 жылы Қазақ КСР-на эвакуацияланған 24.254 адамның 49%-ын орыстар, 40%-ын еврейлер, 8%-ын украиндар, 2%-ын литвалықтар және басқа ұлт өкілдері құраған (история память, 2019: 10). Соғыс жылдарында Қазақстанға эвакуацияланған еврейлердің арасында өнер әлемінің таңдаулы өкілдері және еврей зиялылары болды (Григоркевич, 2017: 43-44). 1940 және 1950 жылдар арасында Қазақстанға қоныстанған еврейлердің мемлекеттің мәдени және ғылыми саласында үлесі мол болған.

Қазақстанның еврей қауымы халық тарапынан үнемі жылы қабылданбаған. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде Қазақстандағы еврей қауымы антисемитизмге ұшыраған. Мәселен, Кеңес Одағы Коммунистік Партиясының Орталық Комитетінің 1942 жылғы есебінде Шымкенттегі химия және дәрі-дәрмек фабрикасының қызметкері Старчеваның

еврейлерге қарсы дискриминациялық әрекеттер жасағаны туралы мәлімет бар. Бұдан бөлек, сол жылдың маусым айында Шымкенттің базарында еврей жұмысшысы соққыға жығылған болатын. 1942 жылғы республика бас прокурорының құпия есебінде қорлау, Гитлердің еврейлерге қарсы әрекеттерін қолдау, еврейлердің мүлкіне зиян келтіру, еврейлерге азық-түлік сатпауға шақыратын буклеттер тарату, еврейлердің балаларды өлтіргендігі туралы қауесеттер тарату, жұмыс бермеу сияқты антисемиттік әрекеттердің болғаны деректерде кездеседі (Каганович, 2011: 26).

1970 жылдан бастап Қазақстандағы еврей халқының саны азая бастады. Бұл жағдайға еврейлердің Израиль, АҚШ, Еуропа мемлекеттері және т.б. мемлекеттерге қоныс аударуы ықпал етті. Халықтың азаюына қарамастан, 1980 жылдардың соңында және 1990 жылдардың басында Қазақстандағы еврей қауымының мәдени өмірі қайтадан жандана бастады (Григоркевич, 2017, 41).

3. Қазақстандағы еврей қауымының қоныс аударуы

1970 жылдарға дейін Қазақстандағы еврейлердің саны өскен болса, аталған жылдан бастап еврейлердің саны азайды. 1970 жылы Қазақстанда 27.013 еврей болды, ал 1979 жылы бұл сан 22.762-ге, 1989 жылы 17.526-ға, ал 1999 жылы 6.743-ке дейін түсті (15, 15-18 б.). 2021 жылы жүргізілген соңғы халық санағына сәйкес, Қазақстанда барлығы 4.171 еврей қалған (6). Кейбір еврейлер Израильге емес, Ресейге қоныс аударған (Валиева, 2015: 44).

1990 жылдардан бастап Израильге қоныс аударғандардың 21%-ын 18-24 жас аралығындағы жастар, 16-19%-ын 35-49

жас аралығындағы кісілер құраған болатын. Қазақстандағы орта және үлкен жастағы еврейлер бұл санның 4-5%-ын ғана құрайды. Олардың Қазақстандағы орныққан өмір салтынан бас тартуы қиынға соққанымен, 2000-2005 жылдар аралығында Қазақстандағы еврей қарияларының көпшілігі Израильге қоныс аударды. Қоныс аударған еврейлердің көшу мотивациясының да әртүрлі болғандығын айта кету керек. Мысалы, қарт адамдар көбінесе Израильдің денсаулық сақтау жүйесінің Қазақстанмен салыстырғанда жақсырақ болу себебінен көшуге шешім қабылдаған. Жалпы 1980жылдары Қазақстан экономикасындағы тұрақсыздық көптеген еврейдің көшуіне себеп болды.

Еврейлердің Қазақстаннан қоныс аударуы уақыт өте келе азайды. Бүгін Қазақстанда тұрақтап қалған еврейлер Израильге тек сапар мақсатында барады. 2020 жылы Қазақстанда BISAM Central Asia социология және маркетинг зерттеулері орталығының жүргізген зерттеуіне сәйкес, сауалнамаға қатысқан 250 адамның 35%-ы Израильге көшуді мүлде жоспарламайтынын мәлімдеген. Сауалнамаға қатысқандардың 6%-ы ғана Израильге көшуді жоспарлайтыны белгілі болды (Гуревич, 2020: 633-645).

Әдебиеттер

Валиева Б.Х. (2011). Некоторые аспекты демографического развития еврейской диаспоры Казахстана в современный период // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. – 2011. – № 1. – С. 14-20.

Григоркевич, П.А. (2017). Из истории формирования еврейской диаспоры Казахстана // Научное наследие Ф.А. Щербины: Казачество и история Кавказа (Краснодар, 10-11 февраля). – Краснодар: ИМСИТ, 2017. – 150 с.

Гуревич Л.Я., Карташов К.Н. (2020). Ключевые факторы и особенности идентичности евреев в Казахстане // История. Память. Люди: материалы X международной научно-практической конференции (Алматы, 23 сентября 2020 г.) – Алматы: Евро-Азиатский Еврейский Конгресс О.Ю.Л. Ассоциация «Мицва», – 680 с.

Жилкина, Т. (2005). Еврейская школа в Чимкенте // Евреи в Казахстане: История, религия, культура: материалы II международной научно-исторической конференции:

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Қазақстандағы иузаизм бір топты емес, Бұхара, Ашкеназ, Гүржі және Тау еврейлерін қамтиды. Бұл қауымдардың Қазақстанға қоныстануына көптеген фактор әсер еткен. Алайда Қазақстанның еврей қауымының басым көпшілігі Ресей империясы және Кеңес Одағының қысымы нәтижесінде Қазақстан аумағына көшіп келген. Сондықтан XIX ғасырда қалыптаса бастаған Қазақстанның еврей қауымы тарихы терең және бірегей қауым болып есептелмейді. Өйткені Қазақстандағы еврей қауымдары елге қоныс аударғанға дейінгі өмір салтын ұстанған.

Соңғы екі ғасырдағы саяси жағдайларға байланысты Қазақстанның әрбір аймағында еврей халқының өмірі әртүрлі өрбіген. Дегенмен бастапқыда әртүрлі топ болып әрекет еткен Қазақстан еврей қауымдастығы уақыт өте келе біртұтас қауымға айналды деп тұжырымдай аламыз. Бұны Қазақстандағы халық санағының деректерінен байқауға болады, өйткені қазіргі уақытта республикада тұратын еврейлер өздерін жеке топтарға бөлмей, бірегей еврей ұлты ретінде тіркелуді жөн көреді.

(Алматы: 27-28 мая 2004 г.) – Алматы: Ассоциация Еврейских национальных организаций РК «Мицва». – 233 с.

История. Память. Люди: материалы IX международной научно-практической конференции (Алматы: 27 сентября 2018 г.). – Алматы: Евро-Азиатский Еврейский Конгресс О.Ю.Л. Ассоциация «Мицва», 2019. – 594 с.

Каганович, А. (2016). Друзья поневоле: Россия и бухарские евреи, 1800-1917. – Москва: Новое литературное обозрение, – 526 с.

Каганович, А. (2011) Еврейские беженцы в Казахстане во время второй мировой войны // История, память, люди: материалы V международной научно-практической конференции (Алматы: 28 октября 2010 г.). – Алматы: Ассоциация еврейских национальных организаций «Мицва».

Касымбаев, Ж. (1990). Города Восточного Казахстана в 1861-1917 г. – Алма-Ата: Ғылым. – 184 с.

Куповецкий, М. (2013). Бухарские евреи на территории Казахстана в XIX – начале XX вв.: Расселение и численность // История, память, люди: материалы VI международной научно-практической конференции (Алматы: 18 октября 2012). – Алматы: Ассоциация еврейских национальных организаций «Мицва», – 446 с.

Мачкевич, А. Евреи и Казахстан. (2002) – Алматы: Дом Печати Эдельвейс.

Свахина, Т. (2013). Формирование еврейской диаспоры в Восточном Казахстане в конце XIX – начале XX веков // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Сборник научных трудов XIII Международной научно-практической конференции (Семей: 26-27 сентября 2013 г.). – Семей, ИП «Сальменова Д.М». – 406 с.

Ұлттық статистика бюросының ресми сайты: <https://stat.gov.kz/>

Fischel, W.J. (2007). «Joseph Maman al-Magribi», Encyclopaedia Judaica, eds. Skolnik, Fred, Michael Berenbaum, Detroit: Macmillan Reference USA in association with the Keter Pub. House. – 11/431.

Loewenthal, R. «The Jews of Bukhara» Revue des études juives, tome 3.

Durmuş, A. (2005) Buhara Yahudileri. – Ankara: Aziz Andaç Yayınları,

Cooper, A (2011). «Rituals of Mourning Among Central Asia's Bukharan Jews: Remembering the Past and Addressing the Present», Revisioning Ritual: Jewish Traditions in Transition, ed. Simon J. Bronner (Oxford / Portland: The Littman Library of Jewish Civilization,). – P. 293.

References

1. Grigorkevich P.A. (2017). İz istorii formirovania evreiskoi diaspory Kazahstana [From the history of the formation of the Jewish diaspora of Kazakhstan] // Scientific heritage of F.A. Shcherbina: Cossacks and the history of the Caucasus (Krasnodar, February 10-11, 2017). Krasnodar: IMSIT,– 150 p.
2. Kaganovich A. (2016). Drüzä ponevole: Rosia i buharskie evrei [Involuntary friends: Russia and the Bukharian Jews, 1800-1917]. Moscow: New Literary Review. 526 p.
3. Kupovetsky M. (2013). Buharskie evrei na teritorii Kazahstana v XIX – nachale XX

vv.: Rasselenie i chislenöst // İstoria, pämät, lüdi: materialy VI mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii [Bukharian Jews in Kazakhstan in the XIX – early XX centuries: Settlement and number // History, memory, people: proceedings of the VI International scientific and practical conference] (Almaty: October 18, 2012). – Almaty: Association of Jewish National Organizations «Mitzvah», – 446 p.

4. Machkevich A. (2002). Evrei i Kazahstan [Jews and Kazakhstan]. – Almaty: Press House Edelweiss.

5. Zhilkina T. (2005). Evreiskaia škola v Chimkente // Evrei v Kazahstane: İstoria, religia, kültura: materialy II mejdunarodnoi nauchno-istoricheskoi konferen [The Jewish School in Shymkent // Jews in Kazakhstan: History, religion, culture: proceedings of the II International Scientific and Historical Conference]. (Almaty: May 27-28, 2004) – Almaty: Association of Jewish National Organizations of the Republic of Kazakhstan «Mitzvah». – 233 p.

6. Ulttyk statistics byrosyn resmi sites: <https://stat.gov.kz/>

7. Svakhina T. (2013). Formirovanie evreiskoi diaspory v Vostochnom Kazahstane v konse HİH – nachale HH vekov // Etnodemograficheskie prosesy v Kazahstane i sopredelnyh teritoriah: Sbornik nauchnyh trudov XIII Mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii [The formation of the Jewish diaspora in East Kazakhstan in the late nineteenth and early twentieth centuries // Ethnodemographic processes in Kazakhstan and adjacent territories: Proceedings of the XIII International Scientific and Practical Conference]. (Semey: September 26-27, 2013). – Semey, IP «Salmenova D.M.». – 406 p.

8. Kasymbaev J. (1990). Goroda Vostochnogo Kazahstana v 1861-1917 g [Cities of East Kazakhstan in 1861-1917]. – Alma Ata: Gylym.184 p.

9. Kaganovich A. (2011). Evreiskie bejensy v Kazahstane vo vremä vtoroi mirovoi voyny // İstoria, pämät, lüdi: materialy V mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii (Almaty: 28 oktäbrä 2010 g.). [Jewish refugees in Kazakhstan during the Second World War // History, memory, people: proceedings of the V International Scientific and Practical Conference]. (Almaty: October 28, 2010). Almaty: Association of Jewish National Organizations «Mitzvah».

10. History. Memory. People: proceedings of the IX International Scientific and practical conference (Almaty: September 27, 2018). – Almaty: Euro-Asian Jewish Congress O.Y.L. Mitzvah Association, 2019. – 594 p.

11. Fishel W.J. (2007). Joseph Maman al-Maghribi, Encyclopedia of Judaica, ed. Skolnik, Fred, Michael Berenbaum, Detroit: Macmillan Reference, USA, in collaboration with the Keter Pub. House Publishing House». – № 11/431.

12. Leventhal. R. «Jews of Bukhara», Collection of scientific papers, volume 3.

13. Arik, D. (2005). Bukhara Yahudileri. Ankara: Aziz Andach Yayınları.

14. Cooper, A. (2011). «Rituals of Mourning among the Bukharian Jews of Central Asia: Remembering the Past and Addressing the Present,» Ritual of Revision: Jewish Traditions in Transition, ed. Simon J. Bronner (Oxford/Portland: Littman Library of Jewish Civilization,) p. 293.

15. Valieva B.H. (2011). Nekotorye aspekty demograficheskogo razvitiia evreiskoi diaspory Kazahstana v sovremennyi period. [Some aspects of the demographic development

of the Jewish diaspora of Kazakhstan in the modern period // Bulletin of Karaganda University. A series of Stories. Philosophy]. – No. 1. – pp. 14-20.

16. Gurevich L.Ya., (2020). Klüchevye faktory i osobenosti identichnosti evreev v Kazahstane // İstoria. Pämät. Lüdi: materialy H mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii [Kartashov K.N. Key factors and features of Jewish identity in Kazakhstan // History. Memory. People: proceedings of the X International Scientific and Practical Conference]. (Almaty, September 23, 2020) – Almaty: Euro-Asian Jewish Congress O.Y.L. Mitzvah Association. – 680 p.